

Enige begrippen bij de Beeldanalyse

Agnes Groot oktober 2011

•1. Introductie

Door internet, reclame, fotografie, film en televisie is het informeren via beelden enorm toegenomen. We maken veel meer dan vroeger gebruik van beeldmateriaal; het is een wezenlijk onderdeel van de hedendaagse cultuur geworden.

Beelden stellen iets voor én verwijzen tegelijkertijd naar iets dat *afwezig* is. Van deze dubbelzinnigheid van afbeeldingen 'pictures' zijn we ons niet altijd bewust. Als we kijken herkennen we bepaalde zaken en we interpreteren die. Als we echter kritisch willen kijken, moeten we ons bewust zijn dat bestaande kennis en conventies onze interpretatie, zonder dat we ons daarvan bewust zijn, kunnen beïnvloeden. Vooral wanneer we nieuwe, onbekende beelden onder ogen krijgen, is het zaak de informatie te analyseren voordat we gaan interpreteren. Beelden zijn immers onmiddellijk aanwezig en suggereren een direct contact. Dit is anders bij teksten. In dat geval worden beelden opgeroepen door de woorden van de tekst. Deze suggestie van de toegankelijkheid van beeld is misleidend. Vaak zijn wij geneigd om te zien wat wij willen zien. Alles komt dus aan op de interpretatie van de visuele gegevens.

Het doel van dit academische vaardigheden-onderdeel is het leren herkennen van problemen die zich kunnen voordoen bij de interpretatie van afbeeldingen. Het analyseren en interpreteren van een beeld, in dit geval een reproductie van een geschilderde voorstelling, is het onderwerp.

Zoals je bij het analyseren van een tekst kritisch leert kijken naar de structuur of de opbouw van een tekst, zo leer je bij de beeldanalyse kritisch omgaan met de structuur of de compositie van een beeld. Tijdens het werkcollege wordt dit met elkaar besproken. Beeldelementen zoals vorm- en kleurgebruik, ruimteweergave in relatie met het onderwerp komen daarbij ter sprake. Enige afspraken over termen is daarom van te voren wenselijk. Hieronder volgt een rijtje termen met een omschrijving. In een handboek of lexicon vind je uitgebreide informatie.

•2. Het analyseren

Beeldvlak

De begrenzing van het beeldvlak is het kader. Het beeldvlak kan de vorm hebben van een liggende of staande rechthoek, een cirkel, ellips, vierkant, driehoek, ruit en dergelijke. De afmetingen en de vorm van het kader hebben een relatie met de compositie van de voorstelling en ze zijn dus niet willekeurig gekozen.

Vormgebruik

Vormen kunnen begrensd worden door het kader. Bij schilderijen zorgt het kader vaak voor een afsnijding van vormen.

De begrenzing 'contour' van één opzich zelf staande figuur of vorm kan helder en scherp zijn weergegeven, maar ook vaag. Bij vage begrenzingen lopen de figuren en vormen als vanzelf in elkaar over.

Kleur- en lichtgebruik

Bij het mengen van kleuren worden twee of meer kleuren samengevoegd tot één nieuwe kleur, bijvoorbeeld geel en rood. Wanneer de gebruikte kleuren vlak naast elkaar liggen zoals dat het geval is bij bijvoorbeeld donkerblauw, blauwgroen en lichtblauw spreek je van tonale kleuren. Het kleurcontrast is groter tussen geel en blauw dan tussen blauwgroen en geelgroen. Wanneer één kleur in verschillende tinten of tonen wordt opgebracht, spreek je over een lichte toon of een donkere toon. Dit wordt vaak gedaan om de belichte en beschaduwde kanten van de vormen te laten zien. Daardoor lijken deze vormen ruimtelijk of plastisch op het beeldvlak. Zie voorts het kopje 'Ruimteweergave op het vlak' voor kleurgebruik bij atmosferisch perspectief.

Stofuitdrukking

We spreken over stofuitdrukking in een schilderij als materialen of stoffen zijn weergegeven en we steen, metaal, glas, hout, leer, bont en textiel duidelijk kunnen herkennen.

Ruimteweergave op het vlak

Een voorstelling kan diepte krijgen of ruimtelijk lijken door onder andere groot tegenover klein te plaatsen, door een indeling in een voorgrond en een achtergrond, door overlapping, perspectief, licht- en schaduwwerking.

Er zijn verschillende vormen van perspectief. Zo onderscheiden we ondermeer lijnperspectief en atmosferisch perspectief. Bij perspectivische voorstellingen heb je te maken met een horizon, ook al is die niet altijd zichtbaar. Atmosferisch perspectief aanbrengen is eveneens een manier om diepte te geven in een schilderij. Naar de horizon toe worden kleuren waziger en blauwachtig. Daardoor ontstaat een illusie van diepte en terugwijking.

Ruimte op het vlak door licht- en schaduwwerking: Door het weergeven van licht- en schaduwvlakken op de vormen en op hun omgeving wordt de ruimtelijke vorm van de dingen duidelijker.

Compositie

Compositie betekent hier simpelweg *samenstelling* van de beeldelementen en hierbij met de ordening in het platte vlak en de gesuggereerde ruimte. Soms kunnen we een schema herkennen op het vlak dat bijvoorbeeld symmetrisch; asymmetrisch; diagonaal kan zijn of in de ruimte (bijvoorbeeld piramidaal). Om dat te herkennen is het van belang te letten op de beeldassen op het platte vlak. De grote structuur, die door beeldassen bepaald wordt, kunnen we kenmerken als stabiel, in rust. Deze stabiliteit en rust ontstaat vooral met horizontale en verticale beeldassen. Bij een denkbeeldige driehoek in het platte vlak vertoont de compositie een zekere stabiliteit. Diagonale, schuine en kromme lijnen leveren een bepaalde dynamiek of beweging op.

Figuratief of abstract

Een voorstelling kan figuratief of non-figuratief 'abstract' zijn. Wanneer de voorstelling lijkt op de werkelijkheid spreken we van een figuratief werk. Het is in je beschrijving of analyse nuttig om herkenbare onderdelen van de voorstelling te benoemen in relatie met de compositie van vorm, kleur en licht en de gesuggereerde ruimte en het beeldvlak.

•3 Het interpreteren

Op grond van de bovengenoemde analyse van vorm- of beelddaspecten beschik je over gegevens die je nader kunt interpreteren. Soms doen zich daarbij nieuwe problemen voor. Die kunnen deels samenhangen met bijvoorbeeld een vooroordeel over de mate van *natuurgetrouwheid* of *waarheidsgetrouwheid* van de afbeelding. Bij het bekijken van een voorstelling met een uitgekende ruimtewerking kan het levensechte, natuurgetrouwe van een situatie je heel overtuigend overkomen. Uit historisch onderzoek kan echter blijken dat de weergegeven situatie nooit heeft plaatsgevonden. Naslagwerken kunnen je steunen bij je analyse over de vraag naar waarheidsgetrouwheid en de voorlopige interpretatie bevestigen dan wel bijsturen.

Het vasthouden aan het criterium van *natuurgetrouwheid* in de betekenis van 'een spiegel van de werkelijkheid' kan daarom op zichzelf al tot een misverstand leiden. In vroegere en latere eeuwen heeft dit criterium bij de vervaardiger niet altijd een grote rol gespeeld. Dit geldt ook voor de veronderstelling van *waarheidsgetrouwheid* van afbeeldingen. In het verleden was het criterium van waarheidsgetrouwe afbeeldingen geen vanzelfsprekend uitgangspunt. Dat betekent niet dat je kunt spreken over het ontbreken van 'historisch besef' en daarom kun je dit gegeven beter omschrijven als het ontbreken van de behoefte aan een 'historisch verantwoorde reconstructie'. Zo kan bijvoorbeeld de symboliek voor de maker belangrijker zijn geweest dan de documentaire waarde.

Bijschriften

Tot slot de functie van *bijschriften* bij afbeeldingen in werkstukken en publicaties: Als regel wordt een onderschrift bij iedere afbeelding opgesteld met tenminste de gegevens over de vervaardiger, titel en datering én de herkomst van de afbeelding. In wetenschappelijke publicaties informeert een fotobijschrift zo mogelijk ook over de gebruikte materialen en technieken, de afmetingen, de naam en plaats van de collectie of eigenaar van de visuele bron (zie de Werkbank Academische Vaardigheden voor voorbeelden van bijschriften).

Een fotoafbeelding in een tekst toont de verhouding van de hoogte ten opzichte van de breedte. Die verhouding zegt nog niets over de ware afmetingen in centimeters van bijvoorbeeld een geschilderde voorstelling. Op grond van de informatie over de afmetingen in het bijschrift kun je constateren of het object in werkelijkheid groter dan wel kleiner is, of dat het object op ware grootte is afgebeeld.

Betekenis van het onderwerp

Nadat je de beeldelementen van de voorstelling hebt geanalyseerd en geïnterpreteerd, kun je de betekenis van het onderwerp of thema vaststellen. Mogelijk biedt de titel van de afbeelding enige

houwvast. Toets je eigen bevindingen door gebruik te maken van naslagwerken. Afhankelijk van hetgeen je in de naslagwerken vindt, kun je over het onderwerp vermelden:

- aan welke literaire bron de voorstelling is ontleend. (Je kunt bijvoorbeeld verwijzen naar een mythe over goden en helden van de Grieken en Romeinen, naar een bijbelhistorisch thema of een historische gebeurtenis.)
- en op welke passage in de desbetreffende literatuur de voorstelling is gebaseerd. Je kunt de gegevens uit de tekstpassage vergelijken op overeenkomsten en verschillen met datgene wat uitgebeeld is.

• Casus ten behoeve van de beeldanalyse

Afb. 1 Rechts de digitale reconstructie in het Koninklijk Paleis, Amsterdam, op basis van twee werken van Rembrandt <http://www.paleisamsterdam.nl/tentoonstellingen/archief> [24.10.2011].

Inleiding

In de zomer van 2011 werd Rembrandts schilderij *De nachtelijke samenzwering van Claudius Civilis in het Schakerbos* uit 1661-1662 digitaal gepresenteerd in het Amsterdamse Stadhuis (nu Koninklijk Paleis) samen met zijn tekening getiteld *De samenzwering der Batavieren onder Claudius Civilis* (afb. 2 en 3).

Afb. 2 Rembrandt, *De samenzwering der Batavieren onder Claudius Civilis*, 1661, pen en penseel in bruin, penseel in wit, 196 x 180 mm, Graphische Sammlung, München.

Tekening en schilderij waren als twee stukken van een puzzel tezamen geprojecteerd op het boogveld van een van de lunetten in de grote galerij, die de monumentale Burgerzaal omgeeft (zie afb. 1- 3). Dankzij een digitale projectie op locatie werd een hypothetische reconstructie gemaakt van een uitzonderlijk schilderij dat Rembrandt voor het Stadhuis had geschilderd. Rembrandts *Claudius Civilis* was oorspronkelijk bijzonder groot, circa 5.5 bij 5.5 meter. Het hing waarschijnlijk niet langer dan een jaar in het Stadhuis. Hierna verhuisde het doek naar Rembrandts atelier. Het schilderij werd verkleind tot 1.96 bij 3.09 meter. Volgens de kunsthistoricus Ernst van de Wetering voerde Rembrandt de drastische operatie waarschijnlijk zelf uit. Met de tekening en het fragment tezamen, ondersteund door de digitale projectie op locatie, kunnen wij ons enigszins een voorstelling maken van wat Rembrandt mogelijk beoogde als decoratie van de lunet in het Stadhuis. Het Stockholms fragment is om nog veel meer redenen interessant. Wie de beeldtraditie van Claudius Civilis onderzoekt zal bijvoorbeeld ontdekken dat Rembrandt in het geheel geen traditionele uitbeelding voor ogen stond van de beschrijving van deze opstand uit de oudheid. In het volgende dient *De nachtelijke samenzwering van Claudius Civilis in het Schakerbos* als casus voor het bestuderen van een aantal beeldelementen van een voorstelling zoals de compositie, de ruimteweergave, licht en schaduw, en kleur en het kader en tot slot het onderwerp van de voorstelling. De analyse van vorm- en beeldaspecten leveren gegevens op voor nadere interpretatie en nodigen uit tot verder onderzoek.

Afb. 3 Rembrandt, *De nachtelijke samenzwering van Claudius Civilis in het Schakerbos*, olieverf op doek, 1661-1662, 196 x 309 cm Nationalmuseum Stockholm.

Het kader van *De nachtelijke samenzwering van Claudius Civilis in het Schakerbos* is rechthoekig en heeft een liggend formaat. Rond een lange tafel staan of zitten elf mannen. Op de voorgrond is een jonge man in rode kleding afgebeeld. Hij nadert de tafel en heft zijn arm. Links op het middenplan achter de tafel is een grote man afgebeeld. Zijn gezicht zien we van voren of “en face”. Hij onderscheidt zich van de anderen door een hoog hoofddeksel en zijn opgeheven zwaard. Zijn houding wekt de indruk dat hij de

leider is. Rembrandt heeft hem blind aan een oog afgebeeld. Hij kijkt in de richting van het zwaard dat zijn tafelgenoten aanraken zoals bij een plechtige eed.

De scène speelt zich 's nachts af. Dit is af te leiden aan de verborgen lichtbron die schuilgaat achter een van de mannen die zich voor de tafel bevinden. De lichtbron belicht het witte tafelkleed sterk. De mannen achter de tafel worden van onderen belicht. Hun figuren contrasteren met de donkere achtergrond. Door de verborgen lichtbron zien we slechts de contouren van de mannen voor de tafel, als waren het silhouetten. Een van hen heft een drinkschaal op in de richting van het geheven zwaard.

De donkere voorgrond, het lichte middenplan en de donkere achtergrond dragen samen bij aan de ruimtesuggestie. Met behulp van lijnperspectief is ook enig ruimtelijk effect bereikt zoals te zien is aan de vorm van de tafel die overhoeks is weergegeven. Daarbij heeft Rembrandt de richting van het tafelblad in een lichte diagonaal aangegeven: het blad is net niet parallel ten opzicht van het beeldvlak. Kleur- en lijnperspectief dragen bij aan de suggestie van ruimte op een plat vlak.

In de compositie van licht en donker en kleur heeft Rembrandt sterke contrasten bereikt. Hij heeft de voorstelling in een schakering van tonen oker, rood en bruin uitgevoerd. Aan de hand van deze reproductie kunnen geen uitspraken worden gedaan over de wijze waarop de verf is opgebracht. Vermoedelijk is penseel en paletmes gebruikt.

De titel beschrijft het onderwerp. Het verhaal van Claudius Civilis, de leider van de opstand van de Batavieren tegen de Romeinen, is beschreven in Tacitus' *Historiën*. In *Hall's Iconografisch Handboek* wordt opgemerkt dat het verhaal in de zeventiende eeuw populair was, omdat men zich graag identificeerde met beroemde voorvaders en men in deze heldhaftige Bataafse opstand een voorafbeelding zag van de geslaagde opstand van de Noord-Nederlandse gewesten tegen de Spaanse overheersing.

Literatuur

Cavalli-Björkman, G., *Dutch and Flemish Paintings II. Dutch Paintings c.1600-c.1800*, Malmö 2005, mus.cat. Nationalmuseum Stockholm, catalogus nummer 418, inventarisnummer 578, olieverf op doek, 1661-62.

'Claudius Civilis' lemma in: J. Hall, *Hall's Iconografisch Handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*, Leiden (Primavera Pers) 1992, p. 67.

van Overveld, K., *Van licht tot zicht. Een interdisciplinaire benadering van visuele communicatie*, Bussum (Coutinho) 2011.

van de Wetering, E., 'Rembrandts 'Nachtelijke samenzwering van Claudius Civilis in het Schakerbos', in: red. M. van der Zwaag en R. Cohen Tervaert, *Opstand als Opdracht*, tent. cat. Stichting Koninklijk Paleis Amsterdam, 2011, pp. 20-25.

De hypothetische reconstructie van Rembrandts 'Claudius Civilis' is te vinden op <http://www.paleisamsterdam.nl/tentoonstellingen/archief> [24.10.2011]